

MIHAJLO OGRIZOVIĆ

ŠKOLSTVO I PROSVJETA U HRVATSKOJ ZA VRIJEME NOB-e

Kada je čitava Evropa bila okupirana od fašizma, na oslobođenom teritoriju Jugoslavije od 1941. godine nadalje organiziran je, pored ostalog, svestran prosvjetni, odgojno-obrazovni i idejni rad u narodu. Tu svestranu aktivnost inicirala je Komunistička partija Jugoslavije, a pokretali su je prvi partizanski odredi, anti-fašističke organizacije žena i omladine, organi narodne vlasti i prosvjetni radnici. Ta je djelatnost bila jedinstvena i neponovljiva i rijetko joj je naći primjera u historiji revolucionarnih kretanja neke zemlje i njenih naroda. Uz ostale aspekte, ta je djelatnost našoj revoluciji davala karakter kompletnog i cjelovitog oslobodilačkog kretanja i značajne dimenzije kulturne revolucije.

Te dimenzije došle su do izražaja i na oslobođenom teritoriju Hrvatske tokom trajanja narodne revolucije i oslobodilačkog rata. One su, štoviše, na tom teritoriju, zbog određenih okolnosti, dobile znatno na širini, masovnosti i cjelovitosti. U Hrvatskoj je, naime, krajem lipnja 1942. godine bio oslobođen veći teritorij, koji je obuhvatio dobar dio Like, Korduna i Banije, a partizanske snage u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Slavoniji vodile su u to vrijeme uspješne borbe protiv okupatora i oslobodile niz sela i većih mjesta.

Unatoč tome što je okupator mnoge škole spalio i uništio, trebalo je pristupiti organizaciji odgojno-obrazovnog rada s najmlađima. Omladina je bila prva koja je počela okupljati naše najmlađe i organizirati s njima odgojno-obrazovni i idejno-politički rad. »Omladinska borba«, organ CK SKOJ-a, dala je smjernice za rad s najmlađima još u jesen 1941. godine. U tim smjernicama se napominje: »... okupljajte one najmlađe, učite ih da čitaju i pišu, da njeguju svoj narodni jezik i da svojim ukućanima i drugovima čitaju o borbama i pobjedama narodnog pokreta u cijelom svijetu.«¹

U vezi s odgojem i obrazovanjem najmlađe generacije i Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku poslao je u ljeto 1942. godi-

ne raspis svim skojevskim rukovodstvima u Hrvatskoj, u kojem je dao upute za odgojni i obrazovni rad. Te upute bile su jedan od prvih opširnijih dokumenata te vrste na oslobođenom teritoriju Hrvatske. One su u stvari bile prvi nastavni plan i program, po kojem su s najmlađima radili omladinci članovi SKOJ-a i prosvjetni radnici.² U početku se taj rad odvijao u grupama, odnosno u prvom i drugom odjeljenju. Prvo odjeljenje činio je bivši prvi i drugi razred osnovne škole, a drugo odjeljenje bivši treći i četvrti razred osnovne škole.

Bilo je to jedino što se u uvjetima teških prilika i nedostatka stručnog kadra moglo učiniti. Sadržaj rada u tim prvim partizanskim školama nije bio opširan, »nije tu bilo prirodopisa, zemljopisa, povijesti i t.d., učila su se samo slova, čitali djeci važniji događaji i pjevale su se narodne borbene pjesme. Osim učenja slova i borbenih pjesama djeca se upućuju kako se raspoznaje neprijatelj, kako treba da se nose obavještajna pisma i t.d.«³ U prosincu 1942. godine i Prosvjetni odsjek IO AVNOJ-a, pored ostalih značajnih dokumenata za prosvjetni rad, donosi Upute za rad u narodnim osnovnim školama, koje su znatno doprinijele daljem unapređivanju obrazovnog i odgojnog rada u osnovnim školama na oslobođenom teritoriju.

Od jeseni 1942. do ljeta 1943. godine osnovno školstvo, uprkos IV. i V. neprijateljskoj ofanzivi na oslobođeni teritorij, bilježi znatan napredak. Posebno je ono bilo razvijeno u Lici, Baniji, Kordumu, Dalmaciji, a u proljeće i ljeto 1943. godine razvija se i u Slavoniji, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju i Pokuplju. Od početka narodnog ustanaka do I. zasjedanja ZAVNOH-a na oslobođenom teritoriju Hrvatske radilo je 295 osnovnih škola s preko 11.230 polaznika i s preko 363 prosvjetna radnika.⁴

Osnivanjem Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske 13. i 14. srpnja 1943. i njegova Prosvjetnog odsjeka započet će još intenzivniji rad na organizaciji školstva i prosvjete na oslobođenom teritoriju Hrvatske. U sporazumu s vojnim rukovodstvima povučen je jedan dio učitelja iz vojnih jedinica. Time je ojačan kadar učitelja na oslobođenom teritoriju. Prosvjetni odjel, osim toga, davao je konkretnu pomoć kotarskim kulturno-prosvjetnim odborima, slao upute, direktive i raspise u kojima je iznosio smjernice za organizaciju školskog i prosvjetnog rada, povezivao se s okružnim i oblasnim NOO-ima na oslobođenom teritoriju Hrvatske. Osim nastavnog plana i programa za osnovne škole, Odjel je izradio nastavni plan i program za četiri niža razreda gimnazije, plan i program za analfabetske tečajeve, upute za rad kulturno-prosvjetnih odbora pri NOO-ima, organizirao izradu prve početnice, nizom raspisa i direktiva pomagao školstvo i prosvjetu na oslobođenom teritoriju, organizirao savjetovanja i konferencije prosvjetnih radnika, slao pojedine svoje članove na teren i pružao konkretnu pomoć školama, starao se o obrazovanju i odgoju učiteljskog kadra, pomagao NOO-e i njihove prosvjetne odjele itd.

Akcijom centralnog prosvjetnog organa narodne vlasti školstvo i prosvjeta na oslobođenom teritoriju Hrvatske organizacijski, programatski i kadrovski bili su unaprijeđeni a organi prosvjetne vlasti vertikalno i horizontalno povezani. Na znatno većem oslobođenom teritoriju Hrvatske krajem 1943. i do ljeta 1944. godine radio je velik broj osnovnih škola, kako na prije oslobođenim područjima, tako i na novim, kao na primjer u Istri, zagrebačkoj oblasti i dr. Naporima Partije, organa narodne vlasti i prosvjetnih radnika na oslobođenom teritoriju Hrvatske tokom školske godine 1943/44. radilo je 915 osnovnih škola s 33.692 polaznika i 965 učitelja, od toga 461 stručnih.⁵

Za tako veliki broj osnovnih škola, od kojih su već sada mnoge radile gotovo u normalnim uvjetima, bilo je potrebno poduzeti mjere za dalje unapređivanje njihova rada. Zbog toga je Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, pored ostalih, sazvao Zemaljsko savjetovanje prosvjetnih radnika 1944. godine u Glini, poduzeo značajnu akciju za izradu novih planova i programa za osnovne škole, izradio nove Upute za organizaciju prosvjetnog rada, poduzeo određene mjere za izgradnju i obnovu školskih zgrada, izradu školskog namještaja i pribora, nastojao dalje unaprijediti rad prosvjetnih odjela i prosvjetnih referata, zalagao se za kvalitetnije i šire osposobljavanje učiteljskoga kadra i vršio potrebne pripreme za organizaciju osnovnog i drugog školstva u oslobođenoj zemlji. Nova školska godina 1944/45. započela je u znatno povoljnijim organizacijskim, kadrovskim, programskim i materijalnim uvjetima. I rezultati nisu izostali, jer je krajem školske godine 1944/45. neposredno pred oslobođenje naše zemlje, na oslobođenom teritoriju Hrvatske radilo 1598 osnovnih škola sa 100.183 polaznika i s 2.394 učitelja. Ovdje su ubrojene i osnovne škole zbjega u El Šatu, u Italiji i u Bajmoku (Vojvodina).⁶ Naročit polet u organizaciji osnovnih škola zabilježen je u oslobođenoj Dalmaciji.

Nacionalnosti u našoj zemlji stekle su svoja prava aktivnim sudjelovanjem u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. U sastavu naših vojnih jedinica nalazili su se borci češke, njemačke, mađarske, talijanske i drugih nacionalnosti. Na III. zasjedanju ZAVNOH-a u Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, član 1, naglašeno je: »Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na nacionalni život«.⁷ Time su potvrđena i prava nacionalnih manjina u našoj zemlji na slobodan kulturni i prosvjetni razvoj. Tako su već krajem 1944. godine proradile škole nacionalnosti za djecu češke, mađarske i njemačke narodnosti, a u proljeće 1945. godine i za djecu talijanske narodnosti. Učenici u tim školama učili su nacionalnu grupu predmeta kao posebnu građu, a hrvatskosrpski jezik kao poseban predmet u okviru propisanog nastavnog plana i programa.

ZAVNOH, oblasni, okružni i kotarski NOO-i i komande područja pomagale su obnovu škola građevnim materijalom, školskim namještajem, klupama, stolovima, školskim pločama, računalima i drugim priborom. Sve se to proizvodilo u vojnim i civilnim radionicama. U općoj akciji podizanja zgrada i nastambi narod je

u Lici podigao 2600 bajti, u Kordunu 6.000, u Slavoniji 636, a neke od njih su upotrijebljene i za škole. U Slavoniji, gdje su ekonomske prilike bile nešto povoljnije, u kratko vrijeme podignuto je 26 školskih zgrada, a 35 je adaptirano.⁸ Krajem 1944. godine obnovljene su sve zgrade srednjih škola u oslobođenim gradovima u Slavoniji, a intenzivna obnova i izgradnja školskih zgrada pokrenuta je u Dalmaciji. Tako je krajem prosinca 1944. godine u imotskom kotaru popravljeno 25 školskih zgrada, u ninskom 25, u vrgoračkom 7 i u kotaru Metković 17.⁹

Teški uvjeti rada prisilili su učitelje i djecu na pronalaženje novih mogućnosti snabdjevanja. Tako su tokom 1944. godine, organizirane male »industrije« za proizvodnju pisaćeg i školskog pribora. Na oslobođenom području Banije proizvodila se kreda, a slična proizvodnja postojala je na području Korduna, zatim u Lici i Dalmaciji. Na oslobođenom području Gorskog kotara Okružni NOO organizirao je proizvodnju školskih pločica, koje kvalitetom nisu zaostajale za tvorničkima. Već tada se u nekim školama uređuju školski vrtovi, gaje se pčele, kunići, suncokret, različito voće i povrće i dr.

Narodni učitelji, koji su prošli kroz učiteljske tečajeve i na njima dobili opće pedagoško i ideološko-političko obrazovanje, stekli su i određena iskustva u organizaciji školskog rada u teškim uvjetima. Izrađivali su s učenicima računala, zemljopisne karte, zidne početnice, slike životinja, prirode, reljefe, grafikone, razne crteže. I učenici su u školu donosili razni materijal, ali pored toga donosili su u školu u dosta slučajeva tronoške na kojima su sjedili, a često su sjedili na komadu drveta, na kamenju, na zemlji, na pijesku. Pisali su sagnuti na koljenima ili su pod papir podmetali neki tvrdi predmet. Umjesto ploče služila je počesto daska, komad lima, stara vrata ili prozorski kapak, a pisalo se i na zidovima, pa i na zemlji, komadićem crijepa, ugljena, suhe zemlje i sl. Neke škole su, naravno, radile u povoljnijim uvjetima.

Organi narodne vlasti, učitelji i roditelji nabavljali su školski pribor preko antifašističkih organizacija i učitelja s okupiranog područja. I vojne jedinice, poslije akcija na neprijateljska uporišta, donosile su pisaći pribor, školska pomagala, udžbenike, priručnike i drugo i snabdjevale škole i učenike.

Za uspješan rad osnovnih škola nije bilo dovoljno izraditi samo nastavne planove i programe. Poseban problem bili su i udžbenici. Sva dotadašnja nastojanja Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a za izradu početnica za osnovne škole nisu mogla ni izdaleka podmiriti stvarne potrebe. U nastavi se i dalje upotrebljavala partizanska štampa i dječji list »Pionir«, ali to nije ni po opremi, ni po sadržaju potpuno odgovaralo zadacima nastave. Početkom 1944. godine izlazi iz štampe prva ZAVNOH-ova početnica, štampana u malom broju primjeraka. Kasnije je umnožena za potrebe slavonskih osnovnih škola. U uvjetima kada je broj polaznika osnovnih škola na oslobođenom teritoriju Hrvatske prelazio 80.000 bilo je potrebno uložiti napore za izradu barem najnužnijih udžbenika za osnovne škole. U jesen 1944. završen je rad na

početnici i ona je štampana u Italiji u 72.000 primjeraka i bukvar u 30.200 primjeraka. Na toj početnici i bukvaru radili su Miljenko Grubelić i Helenka Gamulin, a izašli su u redakciji prof. Petra Laste. Osim te početnice i bukvara, u listopadu 1944. izašla je iz štampe i Istarska početnica, a u zbjegu u Afridi štampana je i el šatska početnica.¹⁰ Bilo je dosta samoinicijativnih pokušaja u izradi početnica, a upotrebljavane su u nastavi i vojne početnice. Ipak sve to nije moglo podmiriti potrebe osnovnih škola za štitivom. I dalje se izdašno u nastavi upotrebljavala partizanska štampa, list »Pionir« i predratna izdanja početnica s odabranim štitivima, koja nisu bila u suprotnosti s idejnim osnovama škole u NOB-i.

Broj ratne siročadi, nezbrinute djece i djece žrtava fašističkog terora bio je na oslobođenom teritoriju u stalnom porastu. Zbog toga su ulagani ogromni naponi u osnivanje *dječjih domova*. Prvi dječji domovi osnivaju se krajem 1942. godine. Kasnije je pri ZAVNOH-u formirana komisija sa zadatkom da svestrano prouči brigu o djeci i da izradi upute za organizaciju i rad dječjih domova. Krajem 1944. godine te su upute izrađene i po njima je, u skladu s objektivnim mogućnostima, narodna vlast otvorila veći broj dječjih domova.¹¹ Otvaraju se dječji domovi na oslobođenim područjima Pokuplja, Žumberka, Banije, Korduna, Slavonije, zagrebačke oblasti, a posebno u oslobođenoj Dalmaciji. Samo do veljače 1945. godine u oslobođenoj Dalmaciji organizirano je 17 dječjih domova, u kojima je bilo smješteno 1016 ratne siročadi.¹² U Dalmaciji su otvorena 153 dječja obdaništa, a otvarani su i dječji dispanzeri, domovi za majke i dojenčad i sl. U Vojvodini, u Bajmoku, djelovala su 22 dječja doma, a veći broj dječjih domova postojao je u El Šatu i Italiji. Krajem 1944. godine na oslobođenom teritoriju Hrvatske bilo je 40 dječjih domova s preko 3000 djece.

Velik broj djece za vrijeme narodnooslobodilačkog rata bio je raspoređen po privatnim kućama. Nema podataka za samu Hrvatsku, ali se zna da je po privatnim kućama na oslobođenom teritoriju Hrvatske, Bosne i Srbije bilo smješteno preko 36.000 djece.¹³

Rat je prouzročio ne samo teške materijalne, socijalne i zdravstvene prilike na oslobođenom teritoriju, nego je stvorio i problem odgojno zapuštene djece, koja su često lutala po oslobođenom teritoriju bez nadzora i odgojne brige. Zbog toga je inicijativom ZAVNOH-a od 15. siječnja 1945. godine osnovan u Kaštel-Lukšiću *Zavod za odgojno zapuštenu djecu*. Bio je to prvi zavod takve vrste na oslobođenom teritoriju. Bio je dobro organiziran, s djecom su radili odgajatelji, a materijalno su ga pomagali mjesna narodna vlast i vojne jedinice. Kasnije je taj dom preselio u Filip-Jakov, u kotaru Zadar.¹⁴

U životu partizanske osnovne škole i dječjih domova značajnu odgojnu, moralno-političku i idejnu ulogu imala je *pionirska organizacija*, koja se javila s prvom ustaničkom puškom, a službeno je osnovana kao Savez pionira Jugoslavije na I. kongresu Antifašističke omladine Jugoslavije, koji je održan u Bihaću od 27. do 29. prosinca 1942. godine. Predvođeni omladinom i SKOJ-em, pio-

niri su izvodili vojne vježbe, nastupali na prvim zborovima, manifestacijama i proslavama. Ti nastupi najmlađih snažno su se doimali prisutnog naroda i boraca. Već ti prvi nastupi najmlađih govorili su o jednoj novoj generaciji, koja se odgajala u borbi, za borbu, slobodu i bolju budućnost. Za vrijeme oslobodilačkog rata neki pripadnici pionirske organizacije bili su borci, bombaši, kuriri, izviđači su neprijateljske položaje, donosili poštu vojnim jedinicama, spašavali imovinu i stoku od okupatora, vršili razne sabotaže, spašavali savezničke avijatičare, dojavljivali sumnjiva lica i sl. Dosta ih je izgubilo i život-boreći se za narod i domovinu.

Pioniri su sudjelovali i u radnim akcijama, pri žetvi i sjetvi, radili su u partizanskim zadrugama i na dobrima, sakupljali hranu za ranjenike i donosili u partizanske bolnice, pružali pomoć narodnooslobodilačkim odborima i vojnim jedinicama. Samo na oslobođenom teritoriju Istre potkraj 1944. godine bilo je organizirano 14.000 pionira.¹⁵ Slično je bilo i na oslobođenim područjima Dalmacije, Slavonije, Korduna, Banije, Like, Hrvatskog primorja i dr.

U partizanskoj školi pionirska organizacija potakla je pionirsku samoupravu, zalagala se za dobar uspjeh u školi, vodila brigu o čistoći i higijeni, pokretala zidne novine, održavala sastanke, na kojima se čitao »Pionir« i druga partizanska štampa. Uz pomoć učitelja i omladine razvijala je u školi različito literarno i kulturno stvaralaštvo. Od pionira se tražilo da budu najbolji učenici, da ostalima služe za primjer, da se pravilno odnose prema učitelju i starijima, da razvijaju drugarstvo i prijateljstvo, bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost i suradnju među najmlađima. U redovima pionirske organizacije naročito se gajila revolucionarna narodna i partizanska pjesma, suradnja u listu »Pionir« i drugo. Povezujući uspješno odgoj najmlađih s konkretnim zadacima oslobodilačke borbe i životom naroda, KPJ, organizacije SKOJ-a i omladine stvarale su u periodu narodne revolucije lik djeteta — pionira — ispunjen moralnim svojstvima koja su bila specifična za razdoblje borbe naših naroda za slobodu. Takav odgoj najmlađih općenito, a u životu pionirske organizacije posebno, mnogo je pridonio razvijanju novog duha u školi i davao joj karakter zaista narodne i demokratske odgojno-obrazovne ustanove.¹⁶

U toku NOB-e u Hrvatskoj najveći problem u osnovnom školstvu predstavljao je stalan manjak učitelja. Daleko bi više osnovnih škola radilo na oslobođenom teritoriju da je bilo više učitelja, odgajatelja mlade partizanske generacije. Zbog toga su već 1942. godine počeli raditi *učiteljski tečajevi*. Bili su to kraći, trodnevni, desetodnevni i petnaestodnevni tečajevi, na kojima su članovi SKOJ-a i omladine dobivali najosnovnija znanja i upute za rad u osnovnoj školi. Kasnije se, tokom 1943. i 1944. godine, prelazi na jednomjesečne, dvomjesečne, tromjesečne i napokon na petomjesečne učiteljske tečajeve. Za takve tečajeve je Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a izradio planove i programe i methodske upute o njihovoj organizaciji.

Osim iz stručnih predmeta, polaznici na tim tečajevima dobivali su znanja iz organizacije prosvjetnog rada, pedagogije, povi-

jesti pedagogije, psihologije, iz vanškolskog rada, povijesti NOB, organizacije narodne vlasti i znanja o praktičnom nastavnom i školskom radu. Gotovo uz svaki učiteljski tečaj bila je organizirana i vježbaonica, u kojoj su polaznici tečaja održavali i praktična predavanja. Po planu za tromjesečne učiteljske tečajeve nastava se u njima izvodila u okviru 290 sati, a na petomjesečnima u okviru 365 sati. Takvi učiteljski tečajevi održavani su na svim oslobođenim područjima Hrvatske. Samo krajem 1944. i početkom 1945. godine održano je 16 četveromjesečnih učiteljskih tečajeva s 551 polaznikom, ne računajući tečajeve koji su trajali 2 i 3 mjeseca.¹⁷ Općenito za vrijeme narodnooslobodilačkog rata učiteljski tečajevi osposobili su 1213 narodnih učitelja omladinaca i pripadnika organizacije žena, vojnih jedinica, partizana i invalida. To su bili prosvjetni radnici koji su se u toku oslobodilačke borbe zalagali za narodnu školu i prosvjetu.¹⁸

Osim tih tečajeva održan je niz kraćih, osmodnevnih i desetodnevnih pedagoško-političkih tečajeva za prosvjetne radnike u novooslobođenim mjestima i gradovima. Održavani su također i tečajevi iz historije NOB, tečajevi ruskog, engleskog i drugih jezika. U oslobođenim krajevima Hrvatske održavani su i sedmodnevni tečajevi za prosvjetne referente i pročelnike prosvjetnih odjela, koje su pohađali okružni i kotarski pročelnici i referenti za prosvjetu.

Stručnom, pedagoškom i idejnom uzdizanju prosvjetnih radnika znatno su pridonijele i česte *općinske i kotarske konferencije, radne zajednice i aktivni*, koji su organizirani i redovno održavani. Posebno su ti oblici uzdizanja prosvjetnih radnika pomogli nestručnim učiteljima iz redova omladine. Stručnom i pedagoškom obrazovanju učitelja znatno je pomogla i *stručna literatura*. U listopadu 1944. godine izašao je iz štampe prvi broj »Narodne prosvjete«, u izdanju Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, s člancima i raspravama iz pedagogije, prosvjete i školstva. Dvobroj tog lista izašao je u travnju 1945. godine.

Prosvjetni radnici služili su se mnogo i materijalima iz fizike, biologije, fiziologije, kemije, povijesti i književnosti koje su sastavljali članovi Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a i pojedini nastavnici za potrebe općeobrazovnog tečaja pri Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a. Umnožavana su predavanja i referati o postanku čovjeka, razvoju živih bića, rasprave o imperijalizmu, fašizmu, postanku religije, seljačkom i nacionalnom pitanju i sl. Za nastavu nacionalne historije služile su teze Otokara Keršovanija, a za nastavu opće historije i ekonomskog razvitka društva Segalova brošura »Ekonomski razvitak društva« i drugo. Osim tih materijala umnožavana su predavanja i referati iz pedagogije, didaktike i metodike, kao: Odgojno obrazovni rad, Disciplina, Naša odgojno obrazovna stvarnost, Pamćenje, Povijesna obuka, Zemljopisna obuka i drugo.

Podizanju pedagoške i stručne spreme pridonijele su i različite upute Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, nastavni planovi i programi i sl., kao i partizanska štampa, listovi »Vjesnik«, »Na-

prijed«, »Borba« i »Nova Jugoslavija«, a naročito brošure o II. zasjedanju AVNOJ-a, članci, govori i rasprave Tita, Kardelja, Pijade i književni radovi V. Nazora, I. G. Kovačića, B. Čopića, S. Kulenovića, J. Horvata i dr.

Krajem 1944. godine na oslobođenom teritoriju rade i *učiteljske škole*, kao na primjer u Delnicama, Pakracu i u gradovima Dalmacije. Negdje rade kao posebna odjeljenja uz gimnazije, a negdje kao samostalne škole, npr. u Splitu i Dubrovniku. Otvaranjem učiteljskih škola, iako u teškim uvjetima, počeo je sistematski odgoj i osposobljavanje učitelja. I konačno, odlukom Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a od 24. ožujka 1945. godine otvorena je i *Viša pedagoška škola* u Splitu. To je bila prva viša škola u novoj Jugoslaviji koja je osnovana na oslobođenom teritoriju.¹⁹ Imala je svoju vježbaonicu, osam studijskih grupa, 65 slušača i svoj studentski dom.

U prosincu 1944. godine organiziran je i Inicijativni odbor *Učiteljskog udruženja Hrvatske*. Izrađena su i »Pravila Učiteljskog udruženja«. Krajem 1944. i početkom 1945. godine na svim područjima Hrvatske osnivaju se kotarska učiteljska udruženja, ali su uskoro prerasla u kotarske podružnice učiteljskih sindikata, a Učiteljsko udruženje Hrvatske ušlo je u sastav Jedinistvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije.

Osim osnovnih škola, dječjih domova i razgranatog sistema stručnog, pedagoškog i idejno-političkog obrazovanja i osposobljavanja partizanskih učitelja, na oslobođenom teritoriju Hrvatske radile su brojne *partizanske gimnazije* i druge *srednje stručne škole*. U Otočcu, u Lici, 8. srpnja 1943. godine proradila je prva partizanska gimnazija, u studenom iste godine partizanska gimnazija u Rujevcu (Banija), zatim u Dišniku i Delnicama, te tri građanske škole (Hvar, Jelsa, Starigrad), koje su odlukom ZAVNOH-a pretvorene u niže razrede gimnazije kao i ostale građanske škole zatečene na oslobođenim područjima. Za te srednje škole Prosvjetni odjel ZAVNOH-a izradio je novi nastavni plan i program. Samo do veljače 1945. godine na oslobođenom teritoriju Hrvatske radile su 33 srednje škole s 9.657 učenika.²⁰ Kasnije se njihov broj znatno povećao, a naročito u oslobođenoj Dalmaciji.

Na oslobođenom teritoriju Hrvatske radile su i *stručne škole*, kao škole učenika u privredi, ženske stručne škole, stručne škole gospodarskog smjera, ekonomskog smjera, željezničarske škole, srednje škole poljoprivrednog smjera, pletarskog smjera i dr. Posebno je velik broj srednjih stručnih škola radio u oslobođenoj Dalmaciji.

Uz gotovo sve srednje škole, a posebno partizanske gimnazije, organizirani su *đački domovi*. Đačke domove izdržavali su okružni NOO-i, koji su vodili brigu o primanju učenika, o osnivanju posebnih domova za mušku i žensku omladinu, o njihovom uređenju i organizaciji. Domovi su organizirani na svim oslobođenim područjima Hrvatske već od 1943. godine nadalje. U školskoj godini 1944/45. na oslobođenom teritoriju Hrvatske djelovalo je 25 đačkih domova s 2275 učenika.²¹

Kada su potkraj 1943. i tokom 1944. i drugdje proradile partizanske gimnazije i ostale srednje stručne škole i organizirani đачki domovi, počela je u njima djelovati i *omladinska organizacija* antifašističkog omladinskog pokreta kao važan faktor u životu škole. USAOH je djelovao na omladinu unoseći u njen život i rad borbenu iskustvo, tradiciju i elan, karakterističan za omladinu u toku oslobodilačkog rata. Djelujući na idejno-političku svijest učenika, omladinska organizacija je u život škole unosila oslobodilački i antifašistički duh i pridonosila ne samo razvijanju novih odnosa nastavnika i učenika, odgajatelja i omladine, nego i raznovrsnim oblicima političkog, kulturnog i prosvjetnog rada, pomagala punijem afirmiranju ličnosti, samostalnosti, slobode, inicijative i aktivnosti omladine u odgojno-obrazovnom procesu i životu škole uopće.

USAOH i SKOJ općenito su u oslobodilačkom ratu i neposredno pred oslobođenje, rukovodeći radom srednjoškolske omladine, pomagali razvijanju svjesne discipline, pravilnog odnosa prema radu, učenju, školi i nastavnicima, odgajali su učenike u duhu drugarstva i prijateljstva, bratstva i jedinstva, ravnopravnosti naroda i narodnosti, za slobodu mišljenja, kritičnost, istinoljubivost i dosljednost i oslobađali njihove snage, a sve je to zapravo predstavljalo prekid sa starom školom, u kojoj je učenik bio više objekt nego subjekt. Time su USAOH i SKOJ pridonijeli razvijanju novog duha, oblikovanju demokratske škole u kojoj se još u periodu oslobodilačke borbe počela odgajati i obrazovati narodna inteligencija na onim idejnim osnovama koje je u toku revolucije u cjelokupan život naroda i njegovu borbu i napore, ali i u školu i život omladine, unosila Komunistička partija Jugoslavije.²²

Pored cjelovitog sistema i organizacije odgoja i obrazovanja najmlađih i mlade generacije, partija je razvila neobično sveobuhvatnu aktivnost u *obrazovanju odraslih*. Ta aktivnost započela je prvih dana narodne revolucije i oslobodilačkog rata naših naroda i narodnosti. Kao prvi zadatak nametalo se *opismenjavanje* nepismenog naroda i boraca. Analfabetški tečajevi na nekim oslobođenim područjima pokreću se već krajem 1941. godine. Oni će djelovati tokom 1942. i 1943. godine na širim oslobođenim područjima. Na tom zadatku angažirala se omladina, antifašistička organizacija žena, organi narodne vlasti i prosvjetni radnici. Prosvjetni odjel ZAVNOH-a izradio je 1943. jedinstveni plan i program opismenjavanja odraslih, koji je predvidio pismenost, račun i političku izgradnju u opsegu 60 sati nastave. Planom i programom bio je predviđen i određen sadržaj svakog predmeta. Zimi 1943. razvila se široka akcija opismenjavanja, tako da je u toj godini radilo 150 analfabetških tečajeva s blizu 3.000 polaznika, 1944. godine radila su 702 analfabetška tečaja s 10.000 polaznika, a početkom 1945. godine broj analfabetških tečajeva popeo se na 1750 s 30.000 polaznika. Samo u predkongresnom takmičenju omladina Hrvatske i BiH opismenila je 30.000 odraslih i omladine. Računa se da je u Hrvatskoj za vrijeme NOB opismunjeno 50.000 odraslih i omladine.

Uporedo s tom akcijom organizirani su i tečajevi za *voditelje analfabetskih tečajeva*. Organizirani su u Dalmaciji, Lici, Kordunu, Baniji i Gorskom kotaru, pa je takve tečajeve završilo 500 rukovodilaca analfabetskih tečajeva. Bio je to snažan podsticaj daljem širenju akcije opismenjavanja.²³

Još je Prosvjetni odsjek IO AVNOJ-a u prosincu 1942. godine izradio Statut narodnog univerziteta, kojim su bili predviđeni tromjesečni tečajevi općeg i stručnog karaktera, internatski organizirani a namjenjeni odraslima. Prosvjetni odjel ZAVNOH-a organizirao je krajem 1943. Narodni univerzitet ZAVNOH-a, koji je pokretao *općeobrazovne tečajeve* na nivou četiri razreda srednje škole u trajanju od tri mjeseca. Organizirao je tri takva tečaja namijenjena općem obrazovanju kadrova iz vojske, narodne vlasti i antifašističkih organizacija. U programu općeobrazovnih tečajeva bio je narodni jezik i književnost, povijest, zemljopis, matematika, biologija, fizika, kemija i higijena, u okviru 280 sati nastave, i vježbe u okviru 144 sata.

Osim tečajeva Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a, općeobrazovni tečajevi organiziraju se na oslobođenim područjima Dalmacije, Banije, Pokuplja i Žumberka, zagrebačke oblasti, Gorskog kotara i dr. Tokom 1944. i početkom 1945. godine na oslobođenom teritoriju Hrvatske radilo je 15 općeobrazovnih tečajeva s 593 polaznika.²⁴ Tečajevi su dali organima narodne vlasti, vojnim jedinicama i antifašističkim organizacijama priličan broj obrazovanih i osposobljenih kadrova.

Zbog velikih potreba za kadrovima na područjima društvenog, privrednog, upravnog, socijalnog, zdravstvenog i drugog života, ZAVNOH, oblasni okružni NOO-i i njihovi odjeli organizirali su različite *stručne tečajeve*. Tako su, na primjer, održavani brojni daktilografski, administrativni, upravni, sudski, poljoprivredni, traktorski, vinogradarski, domaćinski, higijeničarski, zdravstveni, bolničarski, građevinsko-strojarski, sanitetski, agronomski, zadružni tečajevi, tečajevi za rukovodioce partizanskih vrtova, poštansko-telegrafski, lugarski, veterinarski, autovozački, cestovni, saobraćajni i drugi tečajevi. Tako je, na primjer, u selu Buzeti kraj Gline organiziran i »Veterinarski laboratorij br. 1« — škola za veterinarske kadrove. Kadrovi tih tečajeva osposobljavani su za veterinarske bolničare i sanitarne, za cijepljenje stoke i pregled, za dezinfekciju i pružanje prve pomoći. Takve tečajeve završilo je preko 300 polaznika, a poljoprivredne tečajeve preko 500 polaznika. Na oslobođenim područjima Dalmacije, Slavonije, Pokuplja i drugih radio je veći broj zdravstvenih tečajeva. Bili su namijenjeni zdravstvenim kadrovima koji su djelovali pri organima narodne vlasti, u dječjim i đlačkim domovima, bolnicama i zdravstvenim stanicama na oslobođenom teritoriju.

Na svim tim tečajevima općeobrazovne i stručne predmete kao i političkoobrazovne predavali su prosvjetni radnici, učitelji, profesori i politički rukovodioci, što je ovisilo o karakteru tečaja. Tečajeve su pohađali uglavnom članovi USAOH-a i SKOJ-a. O sudjelovanju omladine na tečajevima pisao je PK SKOJ-a za Hrva-

tsku u svom izvještaju CK SKOJ-a Jugoslavije: »Okrug Banija dao je oko 491 omladinca za te razne tečajevе, Gorski kotar 70, Lika 105, Dalmacija oko 1000. Osim toga preko našeg komiteta prošlo je na te razne kurseve oko 200 omladine.«²⁵ Može se s pravom tvrditi da je različite tečajevе polazilo više tisuća omladine i odraslih.

I u našim zbje govima u El Šatu i Italiji također je organiziran velik broj različitih stručnih tečajeva. Osim toga pokretani su i tečajevi ruskog, engleskog i francuskog jezika i esperanta i tečajevi stenografije, koje je također završilo nekoliko stotina odraslih i omladine.²⁶

Napori Partije nisu bili ograničeni na rukovođenje oružanom borbom naših naroda i narodnosti, organizaciju narodne vlasti, antifašističke organizacije, školstvo i prosvjetu u užem smislu, nego je Partija u toku oslobodilačke borbe vodila brigu i o *marksističkom odgoju i obrazovanju* svoga članstva; to je činila na razne načine: štampom, partijskom literaturom, radnim i teoretskim sastancima, konferencijama i savjetovanjima. Bila je to gotovo permanentna djelatnost. Ali, osim tih oblika, na uzdizanju partijskih kadrova, posebno rukovodećih, bili su još od 1941. godine organizirani kraći osmodnevni i desetodnevni partijski tečajevi, koje su pohađali partijski rukovodioci iz organa partije, narodne vlasti i vojnih jedinica.

U 1942. godini pored *viših* partijskih tečajeva, koje organizira CK KPJ i koje, uz partijske kadrove iz ostalih krajeva Jugoslavije, polaze i visoki partijski rukovodioci iz Hrvatske, Agitprop CK KPH također organizira *više i srednje* partijske tečajevе za rukovodioce iz organa partije, narodne vlasti, antifašističkih organizacija i vojnih jedinica. Do oslobođenja naše zemlje organizirao je 15 viših partijskih tečajeva, koje je polazilo oko 400 visokih partijskih rukovodilaca i 10 srednjih partijskih tečajeva s oko 200 polaznika. Na tim tečajevima, koji su trajali 20—30 dana, polaznici su, pod vodstvom predavača proučavali ove teme: Razvitak društva, Učenje o Partiji, Organizaciono pitanje KPJ i pitanje kadrova, Teonija revolucije, Diktatura proletarijata i sovjeti, Nacionalno i kolonijalno pitanje, Seljačko pitanje, Strategija i taktika boljševika u prvoj etapi revolucije 1905, februar 1917. godine, Prvi i drugi imperijalistički rat i njegovo pretvaranje u narodnooslobodilački, Stav naše Partije po pitanju II. imperijalističkog rata, obrane naših naroda od opasnosti fašizma i nezavisnosti naše zemlje, Za što se bori naša Partija, Narodnooslobodilački pokret, Narodnooslobodilački odbori i rukovodeća uloga KPJ, Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, Uloga i zadaća partijskih organizacija u vojsci, Antifašistička fronta žena i rukovodeća uloga KPJ, SSSR kao prvoborac u borbi protiv fašizma.²⁷

Pored viših i srednjih partijskih tečajeva koje organizira CK PKH i njegov Agitprop, oblasni i okružni komiteti KPH na čitavom oslobođenom teritoriju Hrvatske pokretali su i održavali *srednje i niže* partijske tečajevе za rukovodeći partijski kadar na

svom terenu i za partijske kadrove s okupiranog teritorija. Za ilustraciju masovnosti ove akcije možemo navesti samo primjer Slavonije. Na njezinu oslobođenom području održano je oko 30 srednjih partijskih tečajeva, kroz koje je prošlo oko 500 partijskih rukovodilaca. Velik broj partijskih tečajeva održan je pri okružnim komitetima KPH. Tako je samo pri Okružnom komitetu Sl. Brod, Nova Gradiška i Virovitica održano 35 nižih partijskih tečajeva s približno 400 polaznika, a pri Okružnom komitetu KPH Karlovac (od 1942. do studenog 1943. godine) 13 partijskih tečajeva sa 175 polaznika.²⁸

Programne za srednje i niže partijske tečajeve kao i obaveznu literaturu izradio je Agitprop CK KPH. Programi tečajeva su dopunjavani novim temama, što je uvjetovala neobično intenzivna dinamika oslobodilačke borbe i sve ono novo što je ona sa sobom donosila. Nastojalo se stalno da se opće postavke marksizma stvaralački primjenjuju na posebnu stvarnost naše narodne revolucije, a to je bila stvar predavača, koji su redovno vrlo dobro poznavali liniju Partije u NOB-i. Računa se da je u Hrvatskoj za vrijeme NOB održano preko 200 viših, srednjih i nižih partijskih tečajeva s oko 4.000 polaznika, ne računajući partijske tečajeve koji su održavani u vojnim jedinicama.

Za potrebe partijskih tečajeva služila je predratna legalno i ilegalno objavljuvana marksistička literatura, kao radovi K. Marxa, F. Engelsa, V. I. Lenjina, J. V. Staljina, M. Bera, Segala, zatim Historija SKIP, štampana u toku oslobodilačke borbe kao i niz drugih radova, npr. Zbornici radova V. I. Lenjina, J. V. Staljina, Pitanja lenjinizma, O kadrovima, nadalje o fašizmu, imperijalizmu, seljačkom i nacionalnom pitanju, zatim radovi Tita, Kardelja, Pijade i drugih. Iako je ove literature štampano, preštampano i umnožavano vrlo mnogo, ipak je nije bilo dovoljno. Agitprop CK KPH umnožavao je i pojedina predavanja iz programa viših partijskih tečajeva i slao ih oblasnim i okružnim komitetima.

Osim partijskih tečajeva održavani su i *tečajevi za rukovodeći kadar SKOJ-a*. I ti su tečajeve održavani od prvih dana revolucije, a organizirao ih je Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku, te oblasni i okružni komiteti SKOJ-a na pojedinim oslobođenim područjima. Postojali su *viši, srednji i niži* skojevski tečajeve; prve je organizirao PK SKOJ-a za Hrvatsku, a srednje i niže oblasni i okružni komiteti SKOJ-a.

Tečajeve za skojevske rukovodioce trajali su 7—15 dana. Bili su domski-internatski organizirani. U programu za skojevske rukovodioce nalazile su se teme: Razvoj ljudskog društva, Prvi i drugi imperijalistički rat, Diktatura proletarijata, Pojava fašizma, Osnivanje i borba KPJ, Razvoj NOB-e, NOV, Karakter i uloga SKOJ-a Organizaciona struktura SKOJ-a, O kadrovima, O pitanju jedinstva antifašističke omladine, O osnovnim organizacijama SKOJ-a.²⁹

I kroz skojevske tečajeve prošao je velik broj rukovodilaca SKOJ-a. Samo na oslobođenom području Dalmacije u 1944. i 1945. godini održano je 37 skojevskih tečajeva s 1027 polaznika, većinom rukovodilaca kotarskih i općinskih komiteta SKOJ-a. U prosjeku

na svakom tečaju bilo je 25—40 polaznika.³⁰ U oslobođenom Pokuplju kroz niže skojevske tečajeve prošlo je stotinu omladinaca članova SKOJ-a, u Hrvatskom primorju 35 itd. Pri Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku (tada u Otočcu) samo do kraja kolovoza 1943. održano je 5 viših skojevskih tečajeva, kroz koje je prošlo 60 članova SKOJ-a iz oblasnih i okružnih komiteta SKOJ-a. Računa se da je broj skojevskih tečajeva u Hrvatskoj za vrijeme NOB-e bio približan broju partijskih tečajeva i da je kroz njih prošlo više od 3.000 članova SKOJ-a.

Razumljivo je da sadržaj tih tečajeva nije bio uvijek isti, nego se mijenjao prema stupnju razvoja oslobodilačke borbe. Osim predviđenih tema na tečajevima se čitala dostupna literatura i organiziralo učenje po sistemu kružoka s konzultacijama i konferencijama. Na svršetku skojevskih tečajeva, kao i partijskih, polaznici su dobivali opisne ocjene, odnosno karakteristike o postignutom uspjehu na tečaju.

Kao i ostali tečajevi, tako su i ti tečajevi održavani u dosta teškim uvjetima borbe, opasnosti i samoprijedora, često nadomak neprijatelju ili u neposrednoj blizini njegovih uporišta, u šumi, u bajti ili kolibi s najnužnijim pisanim priborom i literaturom, a ponekad i bez dovoljno hrane.

Osim navedenih oblika obrazovnog i odgojnog rada s odraslima već od 1942. godine na oslobođenom teritoriju Hrvatske osnivaju se *domovi kulture*. Oni su imali šire značenje u narodnom prosvjećivanju. Dom kulture trebao je biti, kako je označeno u prvim uputama ZAVNOH-a iz 1943. godine, »pravi drugi dom za svakog mještanina i polazna točka za sav ostali kulturno-prosvjetni rad KPO-a u mjestu i izvan doma«.³¹ U domovima su pokretane čitalačke grupe, analfabetski tečajevi, održavana predavanja i konferencije, radni sastanci i kulturne priredbe. Redovno su u svakom domu postojale zidne novine, antifašističke parole, partizanska štampa i sl., a u nekim su bile uređene i manje knjižnice.

U toku NOB samo na oslobođenom području Like u jesen 1944. bilo je otvoreno 80 domova kulture sa 17 knjižnica i 70 čitaonica, u Dalmaciji u veljači 1945. bilo je otvoreno 80 domova kulture, u kojima su postojale muzičke, literarne, šahovske i druge sekcije. Na oslobođenom području Slavonije bilo je krajem 1944. godine 125 domova kulture, a omladina virovitičkog okruga je samo u pretkongresnom takmičenju otvorila 25 omladinskih domova.³² Osim domova kulture otvarani su u toku NOB-e brojni omladinski domovi, narodni domovi i radnički domovi.

Da bi uskladio rad *narodnih sveučilišta*, koja su djelovala od 1943. godine, Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a izradio je krajem 1944. Upute za rad narodnih sveučilišta. Po tim uputama narodna su sveučilišta otvarana prvenstveno u većim školskim centrima. Odbor narodnog sveučilišta brinuo se o predavačima, održavanju predavanja, izrađivao je plan ciklusa predavanja za određeni period, vodio brigu o materijalnom stanju, o prostorijama, o agitaciji i propagandi, a mogao je organizirati i tečajeve

o pojedinim problemima u trajanju od 10 do 30 sati. Tokom 1944. i početkom 1945. djeluju narodna sveučilišta u Lici u Lovincu i Gračacu, zatim u Gorskom kotaru u Delnicama, Čabru i Srpskim Moravicama, na Baniji u Glini, 20 narodnih sveučilišta u Slavoniji, 23 narodna sveučilišta u El Šatu i u svim većim mjestima u Dalmaciji. Kakav je u narodu vladao interes za predavanja u tim ustanovama, govori podatak da je u El Šatu na 700 održanih predavanja prisustvovalo 400.000 slušalaca. Računa se da je neposredno pred oslobođenje u Hrvatskoj djelovalo preko 100 narodnih sveučilišta. U isto vrijeme kada djeluju narodna sveučilišta, radi i veći broj *knjižnica i čitaonica*. Najviše ih je bilo u gradovima i mjestima oslobođene Dalmacije.

U toku narodne revolucije veliku je revolucionarnu i mobilizatorsku ulogu odigrala *partizanska štampa*, koja je, kao nikada dotada, prodirala u najudaljenije krajeve naše zemlje i obavještavala narod o događajima u zemlji i u svijetu, o razvoju oslobodilačke borbe. Prvi štampani materijali izlaze u početku narodnog ustanka. Izdavani su na oslobođenim područjima najskromnijim sredstvima i uz ogromne poteškoće. Ubrzo su proradile i »tehničke« koje su izdavale radio-vijesti i listove lokalnog karaktera, a poslije su organizirane tehničke i štamparije pri pojedinim oblasnim i okružnim NOO-ima, komitetima KPH i SKOJ-a. Osim centralnih listova, kao što je bio »Vjesnik«, »Naprijed«, »Slobodni dom«, »Srpska riječ«, »Partizan« i dr., izlazio je i velik broj drugih listova, kao što su glasila antifašističkog fronta žena i omladine.

U toku 1944. godine na području Istre izlazila su 23 različita lista, u Lici 19, u Slavoniji 27, u Dalmaciji 82, u Žumberku i Pokuplju 10. Omladinske organizacije izdavale su 14 raznih listova, organizacije AFŽ-a 13 i vojne jedinice 34.³³ Na oslobođenom teritoriju Hrvatske tokom 1944. i početkom 1945. pored spomenutih »tehničkih« radi 20 pravih štamparija. Štampana su brojna izdanja partizanskih pjesama, kraćih literarnih radova, brošura političkog sadržaja, mapa umjetničkih radova i sl. Centralna štamparija Hrvatske, u kojoj se štampao »Naprijed«, za 21 mjesec svoga rada do svibnja 1944. odštampala je 1.327.831 primjerak, a to u prosjeku znači da je mjesečno štampala 63.320 primjeraka ili 2017 dnevno. Od toga je na brošure otpalo 200.000 primjeraka, na plakate 60.000, na letike 100.000 a ostalo na novine i časopise.³⁴

Tokom oslobodilačkog rata na oslobođenom teritoriju Hrvatske razvijao se *kulturno-umjetnički* rad, po svom karakteru i razmjerima, sadržaju, idejnim i revolucionarnim svojstvima jedinstven u historiji naših naroda. U početku narodne revolucije tu djelatnost u pokretale i organizirale uglavnom vojne jedinice i njihove kulturne ekipe. Već u toku 1942. godine na oslobođenom teritoriju organiziraju se diletantske i kazališne družine, pjevački zborovi i muzičke sekcije, zborovi korskih recitacija, folklorne grupe i drugi raznovrsni oblici kulturnog i umjetničkog rada.

Na poziv Partije 22. travnja 1942. godine došla je na oslobođeni teritorij grupa glumaca iz Zagreba. Ona je dala niz priredaba na oslobođenom teritoriju Hrvatske, u studenom 1942. službeno je dobila naziv Kazalište narodnog oslobođenja. 25. lipnja iste godine u selu Doljanima osnovana je Kazališna družina »August Cesarec«. Do studenog 1944. godine dala je 280 priredaba, kojima je prisustvovalo 155.000 ljudi.³⁵ Upravo s tim kazališnim grupama djeluju oblasne kazališne družine u Istri, Dalmaciji i Slavoniji i 25 okružnih kazališnih družina i više stotina diletantskih seoskih grupa, pjevačkih zborova, glazbenih i drugih sastava. Računa se da je između 1942. i 1945. godine djelovalo na oslobođenom teritoriju Hrvatske oko 30 profesionalnih ili poluprofesionalnih kazališnih družina, a broj kazališnih i diletantskih sastava, pjevačkih zborova i orkestara prelazio je brojku od 600.³⁶

Potrebno je spomenuti i djelovanje pjevačkog društva »Obilić«, zatim društva »Kolo« u Šibeniku, »Sloboda« na Braču, kulturno-umjetnička društva »Seljačke sloge« i »Prosvjete« te niz pjevačkih društava i glazbenih sastava u manjim mjestima. U toku NOB-e pjevao se velik broj revolucionarnih narodnih i partizanskih pjesama. Samo u Lici sakupio je Miroslav Špiler oko 400 zapisa tekstova i 32 napjeva, a akcijom Srpske akademije nauka u godini 1949. i 1953. prikupljeno je oko 20.000 zapisa pjesama u toku NOB-e u Jugoslaviji. Nekoliko kazališnih družina, pjevačkih zborova i muzičkih sastava djelovalo je i u El Šatu.

Pored navedenih oblika prosvjetnog rada na oslobođenom teritoriju Hrvatske u toku NOB-e razvijala se *književnost i umjetnost*. Na oslobođenom teritoriju djelovalo je velik broj književnika, umjetnika, kulturnih i javnih radnika, koji su u toku oslobodilačkog rata došli na oslobođeni teritorij jer su spoznali da je njihovo stvaranje moguće jedino u slobodi, vezano uz narod i njegove herojske napore u borbi za slobodu i bolji život.

Osim Vladimira Nazora na oslobođenom teritoriju djelovao je veći broj mladih književnika: Ivan Goran Kovačić, Ivan Dončević, Petar Šegedin, Vjekoslav Kaleb, Gligor Vitez, Joža Horvat, Ivo Čaće, Vladimir Popović, Jure Kaštelan, Josip Barković, Zdenko Štambuk, Šime Vučetić, Marin Franičević, Jure Franičević-Pločar, Ranko Marinković i dr.; od slikara i kipara: Antun Augustinčić, Vamja Radauš, Josip Rukiljač, Marin Studin, Marjan Detoni, Juro Tiljak, Petar Šimaga, Frano Šimunović, Zlatko Prica, Edo Murtić, Zdenko Agbaba i drugi; od kompozitora: Nikola Hercigonja, Natko Devčić, Ivo Tijardović, Josip Hatze, Manijan Burić i dr.

Nosioci kazališne umjetnosti u NOB-i bili su istaknuti kazališni radnici: Vjekoslav Afrić, Ljubiša Jovanović, Drago Ivanišević, Jozo Laurenčić, Josip Gregorin, Joža Rutčić, Salko Repak, August Cilić, Emil Kutijaro, Šime Šimatović, Drago Krča, Radjko Ježić, Irena Kolesar i dr.

Osim umjetnika i književnika na oslobođenom teritoriju djelovao je i veći broj kulturnih i javnih radnika i publicista, kao Nada Sremac, Mladen Iveković, Petar Lasta, Brancko Sučević i

dr. Još 1943. godine grupa književnika pokrenula je reviju pod naslovom »Književnik«. Na oslobođenom području Slavonije pokrenut je časopis »Kulturni prilozi« u redakciji Josipa Cazija. Štampana je zbirka pjesama »Druže Tito, ljubičice bijela«, litografirane su zbirke pjesama »Preko rovova« Jure Framičevića, »Pjesme partizanke« Vladimira Nazora, »Jama« Ivana Gorana Kovačića i dr.

Kulturni i javni radnici Dalmacije 18. i 19. prosinca 1943. godine održavaju u slobodnom Hvaru konferenciju kulturnih radnika Dalmacije, na kojoj je prisustvovalo 45 kulturnih radnika, književnika, muzičara, likovnih umjetnika, publicista i arhitekata. Prije tog skupa održana je ilegalna izložba umjetnika partizana u Splitu. Od 25. do 27. lipnja 1944. održan je i Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom, na kojem je prisustvovao velik broj književnika, slikara, kipara, muzičara, publicista i ostalih kulturnih i prosvjetnih radnika oslobođenog teritorija Hrvatske. Na kongresu je manifestirano različito i vrlo bogato umjetničko stvaralaštvo u toku NOB-e. Kongres je pokazao da se umjetnost, uprkos ratu, razvija i afirmira i postaje važna komponenta života i borbe naroda za slobodu. Iste godine održana je i konferencija kulturnih radnika Istre, a pripremana je i u El Šatu, ali nije održana zbog povratka našeg naroda u domovinu. Kada se već govori o skupovima, valja spomenuti i kongres liječnika, kongres pravnika i pokrajinsku konferenciju poljoprivrednih stručnjaka.

Da bi pomogao razvoj kulturno-umjetničkog rada Kulturno-umjetnički odsjek propagandnog odjela ZAVNOH-a izdao je »Vjesnik«, priručnik za kulturno-umjetnički rad, a izlazio je i časopis »Kulturni prilozi«, »Naše kazalište«, list Kazališta narodnog oslobođenja, zatim »Partizanska pozornica br. 1«. Osim toga štampana je zbirka narodnih i borbenih pjesama pod naslovom »Naše pjesme« u 5.000 primjeraka. Oslobođenjem Dalmacije još je više ojačala izdavačka djelatnost za potrebe kulturno-umjetničkog rada.

Za osposobljavanje kadrova na sektoru kulturno-umjetničkog rada održano je više muzičkih i glumačkih tečajeva, tečajeva za zborovođe, za rukovodioce kulturno-umjetničkog rada, za dopisništvo i sl.

Osim tih oblika kulturno-umjetničke djelatnosti u oslobođenoj Dalmaciji organiziran je i niz *kulturnih manifestacija i tjedana kulture*, kada je došlo do izražaja cjelokupno stvaralaštvo u toku NOB-e. Tim manifestacijama rukovodio je Kulturno-umjetnički odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a. Po svim većim gradovima oslobođene Dalmacije organizirane su *izložbe* fotografija iz NOB-e, koje je posjetilo više hiljada odraslih i omladine. Velik su interes u narodu pobudile izložbe slikara partizana, koje su priređene u Splitu, Šibeniku, Dubrovniku, Zadru i drugim mjestima i koje je posjetilo nekoliko desetaka hiljada građana.³⁷

Pored tih aktivnosti bile su održavane i književne večeri, usmene novine, korske recitacije narodnih pjesama, priredbe i akade-

mije. Najvažnije od njih bile su »Matiji Gupcu«, »Dan oktobarske revolucije«, »Tjedan sakupljanja štampe za Istru« i dr. U tim akcijama i manifestacijama sudjelovale su hiljade građana oslobođene Dalmacije i Hrvatske.

Značajnu prosvjetnu i kulturnu ulogu u to vrijeme, a naročito u oslobođenoj Dalmaciji, imao je *film*. Velik broj filmskih predstava održan je u Drnišu, Zadru, Dubrovniku, Sibeniku, Vrgorcu, Sinju, Trogiru, Korčuli i drugim mjestima. Filmove pretežno ratnog karaktera i znanstveno-popularne filmove gledalo je na hiljade građana i omladine. Samo je u Splitu u kraćem vremenu održano 330 filmskih predstava, koje je gledalo 73.000 građana. U to vrijeme razvijao se i ostali kulturno-prosvjetni i propagandni rad. Djeluje i radiostanica u Splitu i Dubrovniku. Otvorene su galerije i muzeji.³⁸ Slična se aktivnost razvijala i na ostalim oslobođenim područjima: u Slavoniji, zagrebačkoj oblasti, Gorskom kotaru i dr.³⁹

Bitna karakteristika oslobodilačke borbe bila je u tome što je ona afirmirala *masovno prosvjeđivanje* naroda pomoću raznovrsnih oblika rada, preko mitinga, zborova, proslava, manifestacija, konferencija, savjetovanja, sastanaka, predavanja i sl. Ti oblici aktivnosti nisu bili vezani za određene dane, nego su bili dnevna praksa stotina hiljada ljudi, boraca, omladine, žena uključenih u masovne antifašističke organizacije. Nikada u historiji naših naroda nisu radni ljudi naše zemlje, ne samo kao slušaoci, nego i kao govornici, agitatori, organizatori i inicijatori, aktivno sudjelovali u masovnim akcijama i raznovrsnim oblicima podizanja prosvjetne, kulturne, političke i revolucionarne svijesti naroda.

To masovno kretanje naroda, često u »grupama« od po stotinu hiljada, i sudjelovanje u takvim oblicima političke, kulturne, prosvjetne i propagandne aktivnosti, nemoguće je u brojkama obuhvatiti u cjelini. Ti oblici masovnog rada živjeli su u narodnoj revoluciji već s prvim partizanskim grupama, a bivali su sve masovniji, širi i intenzivniji daljim razvojem oslobodilačke borbe. Dobili su naročite razmjere poslije objavljivanja odluka II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu 1943. Samo u Slavoniji, prema nepotpunim podacima, održano je poslije II. zasjedanja AVNOJ-a preko 670 sastanaka i 128 mitinga, 40 većih zborova i 81 akademija.⁴⁰ U vezi s odlukama II. zasjedanja AVNOJ-a bilo je upućeno Nacionalnom komitetu AVNOJ-a i ZAVNOH-u 1514 pozdravnih telegrama. Na početku 1944. godine organizacije omladine i SKOJ-a na području srednje Dalmacije održale su u relativno kratkom vremenu 700 zborova i niz konferencija.⁴¹ Krajem 1944. omladina Slavonije u pretkongresnom takmičenju ispisala je 11.739 parola, održala 212 priredaba i 110 usmenih novina.⁴² Do oslobođenja naše zemlje na području okruga Hrvatsko primorje organizacije žena održale su preko 3000 masovnih sastanaka, preko 23.000 raznih sastanaka u »žici« usprkos teroru okupatora. Sličnih podataka moglo bi se navesti vrlo mnogo.

I takvi oblici masovnog rada podizali su u narodu borbenu i patriotsku svijest i pridonosili njegovu prosvjetnom i kulturnom uzdizanju.

*
* *
*

Ovaj nepotpuni i kratki pregled školske i prosvjetne aktivnosti u toku NOB-e u Hrvatskoj, koja se provodila s najmlađima, omladinom i narodom, ukazuje na činjenicu da je naša narodna revolucija, rukovođena KPJ, već od prvih dana, pored ostalog, imala sveobuhvatni prosvjetni i kulturni karakter. KPJ je povelala naše narode u borbu za slobodu, za nacionalno i socijalno oslobođenje od okupatora i domaće buržoazije, ali je ona istovremeno povelala naše narode u borbu za njihovo prosvjetno i kulturno oslobođenje od zaostalosti i neznanja, kao teškog nasljeđa prošlosti.

Cjelokupan školski, prosvjetni i kulturni rad u toku NOB-e razvijao se svjesno, planski i sistematski vođen od KPJ preko organa narodne vlasti i antifašističkih organizacija, a razvijao se u svom svojem bogatstvu i raznovrsnosti zajedno s razvitkom oslobodilačke borbe. Bez obzira na različite oblike prosvjetne aktivnosti s najmlađima, omladinom i narodom u toku oslobodilačke borbe, mogu se jasno uočiti zajednički principi koji su u toj djelatnosti bili afirmirani, a to su: idejnost, svjetovnost, demokratičnost, jedinstvenost, revolucionarnost, konkretnost sadržaja, integracija obrazovanja, odgoja, rada i borbe. Rukovodeći se tim principima o odgoju i obrazovanju, Partija je u uvjetima oslobodilačkog rata postigla ogromne rezultate u uzdizanju najmlađih, omladine i odraslih i u njihovu osposobljavanju za različite funkcije vezane uz revolucionarni period naše historije. Poslije oslobođenja ti su principi dalje razvijani i obogaćivani.

Sigurno je da je ovako masovno organiziran školski, prosvjetni, kulturni i politički rad u toku oslobodilačke borbe bio jedan od značajnih faktora ubrzavanja podjele naših naroda nad neprijateljem. I, na kraju, mogli bismo ustvrditi da je naša narodna revolucija potvrdila u praksi Marxovu postavku da je masovan odgoj naroda moguć jedino pomoću revolucije i u revoluciji.

BILJESKE

¹ Omladinska borba, 1941—1944, izdanje RK NOJ, Zagreb, 17—18.

² PK SKOJ-a za Hrvatsku, Svim skojevskim rukovodstvima u Hrvatskoj, leto 1942, 1—2.

³ Nedeljka-Neca Drakulić: Razvoj prosvjetnog rada u Lici u toku NOB, »Narodna prosvjeta«, br. 5, Zagreb 1947, 88.

⁴ Mihajlo Ogrizović: Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske (1941—1945), Zagreb 1975, 28.

- ⁵ Isto, str. 100.
- ⁶ Isto, str. 168.
- ⁷ III. zasjedanje ZAVNOH-a, Zagreb 1950, 93.
- ⁸ Isto, str. 72.
- ⁹ Isto, str. 163.
- ¹⁰ Branka Praznik: Partizanske početnice u Hrvatskoj, Zagreb 1983.
- ¹¹ Upute za organizaciju đачkih domova, koje je izradio Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a 30. XI 1944, br. 942, služile su kao osnova za organizaciju dječjih domova.
- ¹² Izvještaj o dječjim domovima, ZAVNOH, Split, br. 55/79, br. 129 od 5. veljače 1945. Arhiv grada Zagreba.
- ¹³ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948—49, Beograd, 31.
- ¹⁴ »Školske novine«, br. 11, Zagreb 19. ožujka 1954, str. 3.
- ¹⁵ Izvještaj PK SKOJ-a za Hrvatsku CK SKOJ-u Jugoslavije br. 108, str. 10, 4. XII. 1944.
- ¹⁶ Mihajlo Ogrizović: Pioniri Hrvatske u narodnoj revoluciji, Zagreb 1977, III. prošireno izdanje.
- ¹⁷ »Narodna prosvjeta«, br. 2—3, ožujak-travanj 1945, 19.
- ¹⁸ »Narodna prosvjeta«, br. 3, ožujak 1946, 2.
- ¹⁹ »Narodna prosvjeta«, br. 2—3, ožujak-travanj 1945, 24.
- ²⁰ Isto, str. 19.
- ²¹ Mihajlo Ogrizović: Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske (1941—1945), Zagreb 1975, 199.
- ²² Isto, 209—210.
- ²³ Mihajlo Ogrizović: Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB, Zagreb 1960.
- ²⁴ Isto, str. 60—72.
- ²⁵ PK SKOJ-a za Hrvatsku. Izveštaj CK SKOJ-a Jugoslavije, 4. III. 1944, str. 1.
- ²⁶ Mihajlo Ogrizović: Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB, Zagreb 1960. Isti autor: Prosvjeta u narodnoj revoluciji, Zagreb 1978, 142—171.
- ²⁷ Teme za viši partijski kurs pri CK KPH od 1. XII. do 20. XII. 1942.
- ²⁸ II. kongres KPH, Zagreb 1949, 19.
- ²⁹ Obl. K. SKOJ-a za Dalmaciju, 1943, Program za srednji skojevski kurs, SKOJ—31—3495. IHRPH.
- ³⁰ Obl. K. SKOJ-a za Dalmaciju, Izveštaj PK SKOJ-a za Hrvatsku. 3. VI. 1945, 5.
- ³¹ Upute za rad na kulturno-prosvjetnom polju na oslobođenom teritoriju Hrvatske. IO ZAVNOH-a 21. maja 1943, 1. PA HŠM, Zagreb.
- ³² Izveštaj PK SKOJ-a za Hrvatsku PK SKOJ-a Jugoslavije, 26. II. 1945, 4.
- ³³ III. zasjedanje ZAVNOH-a, 1950, 75.
- ³⁴ Isto, str. 75.
- ³⁵ »Vjesnik«, br. 32, 1944, 6.
- ³⁶ Mladen Iveković: Hrvatska lijeva inteligencija, 1918—1945, Zagreb 1971, knjiga II, 167.
- ³⁷ Izvještaj Povjereništva za prosvjetu, Kulturno—umjetnički odjel, br. 232, 3. aprila 1945, 3—4, Šibenik. PA HŠM, Zagreb.
- ³⁸ Obl. NOO Dalmacije, br. 1708, Split 6. aprila 1945, ZAVNOH-u, 23—29, PAHŠM, Zagreb.
- ³⁹ III. zasjedanje ZAVNOH-a, Zagreb 1950, 76.
- ⁴⁰ Isto, str. 76.
- ⁴¹ Obl. K. SKOJ-a za Dalmaciju, Izvještaj PK SKOJ-a za Hrvatsku, 4. III. 1944, 4.
- ⁴² Isto, str. 1.

EDUCATION AND SCHOOLING IN CROATIA DURING THE
NATIONAL LIBERATION WAR

The advancement of education and schooling in Croatia during the National Liberation War is an integral part of this problem matter on the liberated territories of Yugoslavia. By the formation of the Department for Education of the Territorial Antifascist Council of National Liberation of Croatia, in 1943, education and schooling gained a central leading body, which advanced schooling and education activity significantly. While in 1943 there were 295 elementary schools, in early 1945 there were already 1598 with 100,000 pupils and 2,394 teachers. Partisan grammar schools and secondary vocational schools were also opened. In addition to numerous children's homes, pupils' hostels were also opened by many secondary schools. Along with the Advanced Teachers Training School in Split, there was a student hostel. The Department for Education drew up curricula for various types of schools, and it also took care of the problem of textbooks, school supplies, the reconstruction of school buildings and the like. In 1944, the first teachers training schools were opened. The professional education of teachers and professors was aided by teachers' conferences, meetings, work communities, professional sections, professional periodicals and the Teachers Association of Croatia. Teaching personnel were also trained, from 1942 onwards, at teachers' training courses of various duration.

Special attention was devoted to adult education. Besides many courses for teaching illiterates to read and write, there were many vocational and general education party and youth organisation courses and also foreign language courses. Youth centres, cultural centres, adult education centres, libraries and reading rooms, along with the very extensive partisan press also played an important role in education. Cultural and creative activity was particularly developed. There was a large number of theatre and amateur companies and other culture and arts societies. A large number of writers, artists, musicians and scholars worked on the liberated territories. A number of congresses, conferences and consultations on various types of creative activity were held. Worthy of attention are also the efforts at saving artistic, cultural and historical monuments, museums, archives, galleries and the like. Immediately prior to liberation, all the necessary preparations were made for the creation of a new system of schooling and education, which following liberation developed along the lines formulated during the National Liberation War. All of this activity, just as all the other forms of the struggle of the people, was guided by the League of Communists of Yugoslavia headed by Josip Broz Tito.